

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340 + 37.035

*А. П. Гетьман, доктор юридичних наук, професор;
О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор*

ДЕМОКРАТИЧНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК МЕТА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Розглянуто передумови формування демократичної правосвідомості у трансформаційному суспільстві. Зроблено висновок, що демократична правосвідомість являє собою складну систему констант або правових смислів. На інтерсуб'єктивному рівні це установка на взаємне визнання суб'єктів демократичної комунікації як первинна умова будь-яких дискурсивних практик, у ході яких і формується суспільна правосвідомість. На рівні окремого суб'єкта це система принципів або правових цінностей.

Ключові слова: демократична правосвідомість, правове виховання, правова держава, громадянське суспільство, автономна особистість, правові цінності, комунікації.

Актуальність проблеми. Зараз перед багатьма пострадянськими країнами, Українською державою та суспільством зокрема, постало найважливіше завдання – побудова національної системи правового виховання, яка сприяла б підвищенню якісних показників суспільної правосвідомості і правової культури. Втім, конкретне змістовне наповнення системи правового виховання пов'язане з певним типом правосвідомості, якому відповідає обраний напрямок оптимізації правового життя суспільства [10]. Так, залежно від політико-правового режиму держави правосвідомість може бути класифікована на демократичну, авторитарну та тоталітарну. В сучасній Україні, де людина проголошена найвищою соціальною цінністю, така мета пов'язана із забезпеченням і гарантуванням прав і свобод людини, а отже, йдеться про громадянську правосвідомість демократичного гатунку.

Разом з тим ідея демократії як форми держави, політичного режиму, політичного світогляду та цінності нині сама потребує виправдання і переосмислення. Виявляючись особливо рельєфно в сучасному соціумі, ця тенденція не

є новою. Ще на початку XX ст. Г. Кельзен писав, що лозунг демократії домінує майже повністю в думках людей XIX і XX століть. «Але саме з цієї причини, – продовжував він, – це слово, як і будь-який інший лозунг, втрачає свій смисл» [9, с. 12]. У сучасних умовах надшвидкого розвитку, коли світ стає важко прогнозованим, ця «втрата смислів» відчувається особливо гостро. Тому й проблема правосвідомості як її джерела та носія набуває в цьому контексті нового забарвлення. Особливо актуальною вона стає в умовах перехідного суспільства, де система примусу десятиліттями створювала особливий тип громадянина, такого, який не бере на себе ризик, який звик до різноманітних соціальних пільг. Демократичні перетворення, збільшення ступеня соціального ризику викликають гостру соціальну напруженість та неготовність більшої частини населення йти на нові жертви заради демократії. У той же час для утвердження останньої в українському суспільстві необхідно, аби вона стала складовою моральних традицій спільноти, загальним ідеалом, який приймає і поділяє більшість. При цьому йдеться про необхідність не стільки звернення до вихідних принципів та ідеалів демократії, скільки їх переосмислення з позицій сучасності на основі нових методологічних підходів.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема правосвідомості сучасного пострадянського, в тому числі українського, соціуму вивчається з різних методологічних позицій такими вченими, як В. Бачинін, Ю. Калиновський, С. Максимов, В. Тацій, Ю. Тодика, С. Шефель [4; 12; 8; 11; 16] та ін. Дослідження ґрунтуються на різноманітних інтерпретаціях права, які у загальному вигляді репрезентовано в концепціях правового позитивізму, об'єктивізму, суб'єктивізму та інтерсуб'єктивізму. Інтерсуб'єктивістська парадигма нівелює до певної міри суб'єктно-об'єктну дихотомію у сприйнятті суспільної правосвідомості як цілісного явища соціально-правової дійсності, тому вона набуває домінантного значення у сучасних дослідженнях [8; 11]. До того ж, сучасна доба ризиків та загроз висуває в розряд найактуальніших питання про нові шляхи розв'язання конфліктів. «Аж ніяк ми не можемо бажати, – зазначав К.-О. Апел, – щоб спільне життя людей беззастережно розглядати як змагання або конкуренцію» [6, с. 160]. Тому й постає необхідність переходу до комунікативно-дискурсивної парадигми як до єдиної можливості розв'язання конфліктних ситуацій, коли альтернативою може бути лише глобальна катастрофа.

Формування цілей. Таким чином, накопичений матеріал щодо вивчення правосвідомості як цілісного феномена та окремих її аспектів дає змогу окреслити шляхи розв'язання проблеми формування демократичної правосвідомості українського суспільства, базуючись на принципі доповнюваності різноманітних методів з превалюванням інтерсуб'єктивістської парадигми в її комунікативно-дискурсивній інтерпретації, яка ґрунтується на ідеях К.-О. Апеля [1; 2], Ю. Габермаса [17; 18], В. Гьосле [5].

Виклад основного матеріалу. Згідно з цією методологічною позицією питання про ознаки та передумови становлення демократичної правосвідомості фактично постає як питання про певні константи правосвідомості та їх утворення через дискурсивні практики. Суспільна правосвідомість у парадигмі інтерсуб'єктивності тлумачиться як мовленнєво-комунікативні акти між суб'єктами суспільних відносин, що виникають у тій або іншій правовій ситуації. Отже, вона виявляється не стільки у намірах, побажаннях та настановах, скільки в конкретних діях соціальних суб'єктів. Правосвідомість «народжується» і «помирає» в межах інтерсуб'єктивної взаємодії, залишаючи відбиток у вигляді думок, домовленостей, текстів, досвіду певних осіб [8, с. 64]. Означена взаємодія потребує певного інституційного оформлення, яке зумовлює її характер та правила. Мають бути такі соціальні форми, які б дозволяли людині максимально вільно обмінюватися інформацією та створювати нові типи відносин у межах громадянського суспільства. На думку багатьох фахівців, такі правила спілкування і життя повинні бути демократичними. Фактично демократична правосвідомість виховується через здатність людей слухати один одного, брати участь у комунікації та взаємоотожнювати свідомість, спілкуючись з іншими суб'єктами.

Це означає, що теоретичне витлумачення правової реальності і практичні орієнтації діяльності поступово позбавляються міфологічно-релігійного і традиційного змісту і перетворюються на більш послідовні форми аргументативного досягнення консенсусу щодо загального смислу, норм та цінностей. За таких умов першим і головним правом людини по суті є право висловлювати свою думку і право бути почутим [20, р. 94]. Нормативно приписана згода змінюється аргументативно здійснюваним взаєморозумінням, що постає у вигляді дискурсу, в якому діє не принцип «волі до влади», а принцип «волі до взаємності», що є основою толерантності. Остання постає не як матеріальна толерантність, тобто як терпиме ставлення до думок та ціннісних уподобань іншого, а як формальна толерантність, тобто повага до прав іншого висловлювати думки та дотримуватися певних цінностей, що й реалізується в правовому забезпеченні основних прав на свободу релігії, совісті та думок. У такому вигляді толерантність є фундаментальною цінністю сучасної плюралістичної демократії та базовою константою демократичної правосвідомості.

Таке ставлення до іншого у правовому вимірі набуває специфічної форми «визнання». Як зазначає І. Ільїн, «правовідносини базуються на взаємному духовному визнанні людей», підкреслюючи, що людині з нормальною правосвідомістю притаманна активна воля до дотримання чужого статусу, і не тільки тому, що в недоторканності чужих прав вона вбачає гарантію своєї захищеності, а тому, що вона сприймає духовну природу інших людей та визнає їх право на права [7, с. 445, 450].

Смисл такої установки правосвідомості, орієнтованої на громадський дискурс, на інтерсуб'єктивному рівні розкривається в умовах ідеальної комунікації, запропонованих Ю. Габермасом. Філософ стверджує, що досвід морального визнання є принципово комунікативним: «Відповідно до етики дискурсу та чи інша норма лише в тому разі може претендувати на значущість, якщо всі, кого вона стосується, як учасники практичного дискурсу досягають (або могли б досягти) згоди в тому, що ця норма має силу» [17, с. 101]. Як етичні норми практичного дискурсу або умови комунікативного процесу він пропонує такі: 1) кожний, здатний до мови та діяльності суб'єкт може брати участь у дискурсі; 2) кожний може проблематизувати будь-яке твердження, виступати з ним у дискурсі, висловлювати свої погляди, бажання, потреби; 3) ніхто з тих, хто бере участь у дискурсі, не має зазнавати перешкод (як внутрішніх, так і зовнішніх) у вигляді зумовленого відносинами панування примусу використовувати свої, встановлені в першому і другому пунктах права [17, с. 140].

Неважко помітити, що концепція ідеального дискурсу є фактичним вираженням справедливого суспільного ладу в його формальних визначеннях. Утім, як зазначає С. Максимов, позиція Габермаса одночасно ризикує правом і справедливістю, віддаючи їх масовому демократичному визначенню [11, с. 138]. Ризик розчинення справедливості в позитивності рішень має ставити під сумнів ціннісну нейтральність комунікативної концепції. У зв'язку з цим будь-якому пошуку консенсусу має передувати моральний зміст як умова «допозитивної» легітимації права. Вірогідно, слід погодитися з В. Гьосле, на думку якого не тому щось є істинне, що його визнає можлива комунікативна спільнота, а навпаки, комунікативна спільнота врешті-решт визнає щось, бо воно є істинним [5, с. 469]. Інакше кажучи, необхідно прагнути не тільки консенсусу як стану *a posteriori*, а й загального розуміння справедливості як умови *a priori*. Таким чином, інтерсуб'єктивна концепція комунікативної демократизації правосвідомості має бути доповнена концепцією суб'єкта в її ціннісно-смысловому вимірі як людини правової – творця, інтерпретатора правового смислу, носія правосвідомості.

Сутність демократичної правосвідомості індивіда в російській філософсько-правовій традиції, а услід за нею і в сучасній правовій думці виявляється через ідею автономної особистості. За І. Ільїним, автономія, або самозаконність, виражається як духовна зрілість, необхідна громадянину в його будівництві життя. На думку філософа, духовній істоті належить самій бачити і знати, що таке добро і зло, де закінчується право і починається обов'язок, самій шукати і знаходити, знаходити і вирішувати, вирішувати і діяти відповідно до свого рішення та, здійснивши діяння, відкрито сповідувати, що здійснив його свідомо, слідуючи власному переконанню та заздальгідь беручи на себе всю відповідальність за скоєне. І. Ільїн наполягав на тому, що саме

автономна правосвідомість становить духовну сутність «органічної» демократії, без якої демократичний лад є позбавленою сенсу «зовнішньою формою, яка приховує в собі багато поганих рис і небезпек».

Услід за І. Лільним безпосередній зв'язок демократії з ідеєю автономної особистості простежує Е. Соловйов. На його думку, демократія передбачає невикривлене представлення особистості у більшості. У свою чергу системою норм, що забезпечує правовий захист особистості, яка виявляє волю, є саме демократична культура і демократична свідомість. Вона, вважає філософ, – умова можливості будь-яких оптимальних рішень [15, с. 421, 430]. А її принципова відмінність від свого антипода – патерналістської свідомості – може бути виявлена через аналізування різновидів автономії, виділених І. Кантом. Так, поняття моральної автономії як здатності самостійно визначати, що є добром, а що – злом, протистоїть ідеї примусового вдосконалення. Тому з точки зору демократичної правосвідомості підтримання моралі – це справа не держави, а громадянського суспільства. Утилітарна автономія означає, що кожному має бути надана можливість самостійно вирішувати, що є для нього вигідним, а що ні. Держава ж не повинна заважати людині діяти на власний ризик, у чесному суперництві з іншим, а має піклуватися лише про те, аби умови суперництва були рівними. Громадянська автономія вказує на неприпустимість такого стану речей, коли люди не беруть участі у формуванні загальних рішень, що стосуються їх власного добробуту [11, с. 264].

В. Бачинін розкриває сутність автономної правосвідомості через протиставлення її гетерономній. Гетерономія передбачає, що норми права є для індивіда чимось зовнішнім і чужим щодо його первинної спрямованості. Автономна правосвідомість теж керується вимогами цивілізаційної системи, але ці норми настільки глибоко інтегровані в свідомість індивіда, що він вважає їх своїм внутрішнім надбанням. Тому підпорядкованість цим нормам сприймається як акт вільного особистого вибору. Можливість такого вибору зумовлена не тільки наявністю демократичних процедур, а й здатністю автономної особистості до творчого осмислення і застосування права. Реалізуючи абстрактну правову норму, суб'єкт наповнює її конкретним змістом, виходячи з внутрішніх підстав. Отже, суб'єкт демократичного суспільства – це особистість, чиєю свідомістю та діяльністю створюється право, чий ідеали і прагнення реалізуються в праві. Він – джерело і мета будь-якого права. Це означає, що будь-яке юридичне явище не має жорстко встановленого, безумовного значення, цінності, але наділяється такою правосвідомістю в процесі інтерпретації крізь призму смислів, норм та цінностей свого «життєвого світу».

Таким чином, автономія особистості становить ядро демократичної правосвідомості, оскільки уможливує існування елемента невизначеності, сутнісно притаманного демократії з її плюралістичною, конфліктною при-

родою. Саме невизначеність і відкритість породжують невідворотні конфлікти, які розв'язуються в межах широкої демократичної дискусії, в ході якої ми інтерсуб'єктивно наділяємо себе правами.

Французький філософ П. Рікьор розподіляє конфлікти, що виникають у публічному просторі дискусії, за трьома рівнями радикальності. На першому рівні, рівні повсякденної дискусії у правовій державі, де правила гри утворюють об'єкт широкого консенсусу, конфлікт зазвичай полягає в діяльності, пов'язаній із роздумами про пріоритети, що встановлюються між первинними благами. У цьому сенсі не потрібно – а то й небезпечно – розраховувати на консенсус, що поклав би край конфліктам. Демократія – не безконфліктний політичний режим, а режим, у якому конфлікти відкриті і є предметом обговорення відповідно до відомих правил арбітражу. У суспільстві, що все більше ускладнюється, конфлікти не зменшуватимуться ні за кількістю, ні за складністю, а збільшуватимуться і поглиблюватимуться. З цієї самої причини плюралізм думок, що мають вільний доступ до публічного вираження, не є ні випадковістю, ні хворобою, ні нещастям; це вираження невіршуваного характеру суспільного блага. Не існує місця, з якого це благо можна було б сприйняти і визначити настільки безумовно, що дискусія могла б вважатися завершеною. Політична дискусія не може завершитися, хоча невіршуваною її назвати не можна. Проте будь-яке рішення можна скасувати відповідно до ухвалених процедур.

На другому рівні дебати стосуються цілей «доброго» правління; це більш довгострокова дискусія, здатна зачіпати саму структуру дискусійного простору. Боротьба думок розгортається навколо ключових слів, таких як «безпе́чність», «добру́т», «свобода», «рівність», «солідарність» і т. д. Те, що ці величні слова мають емоційний заряд, який перебільшує їх смисловий зміст, і завдяки цьому знаходяться на озброєнні маніпуляцій і пропаганди – ця ситуація робить тим більш необхідним прояснення, що є одним із завдань філософії. Нескасована множинність цілей «доброго» правління передбачає те, що історичного здійснення таких цінностей неможливо досягти, не спричинивши несправедливості одній з них. Фактично йдеться про «історичний» вибір творців конституції.

Третій рівень конфліктів стосується процесу самої легітимації демократії при різноманітті її форм. І в цьому сенсі демократія виявляється суспільством, що приймає і зберігає у своїй формі невизначеність, на протигагу тоталітаризму, який фактично діє проти такої невизначеності і претендує на володіння законом власної організації і розвитку [13, с. 302–308].

Так, збереження і розвиток демократії являють собою по суті збереження і розширення цього елемента невизначеності, відкритості і дискурсивності. У свою чергу демократична правосвідомість передбачає усвідомлення грома-

дянами себе як співрозмовників, гідних загальної уваги, оскільки всі ми є водночас і творцями, і адресатами наших прав, норм та інституцій.

Для прояснення раціональної складової демократичної правосвідомості може бути використана метафора «проживання у вавилонській бібліотеці» Х. Борхеса. Бібліотекар має компетентність не тому, що має прозоре знання про зміст усіх книг, а тому, що йому відомі основні принципи, яким підкорюється зміст будь-якої книги, що не можна зіставити з компетентністю відвідувача бібліотеки, який має лише навички пошуку в каталозі [3, с. 145]. Так, суб'єкт права здатний відтворювати правові смисли і нести відповідальність за це не через знання змісту норм, а тому, що має критерій для їх оцінювання, що забезпечує функціонування рефлексивного механізму в ухваленні рішень.

І нарешті, слід погодитися з Р. Алексі, який наголошує на важливості екзистенційного обґрунтування права і прав людини, пов'язаного не тільки із певними правовими здібностями, а й із зацікавленістю в їх реалізації – «зацікавленістю у справедливості». Цей інтерес до справедливості, як і будь-який інтерес, пов'язаний з рішенням, і це фундаментальне рішення – чи хочемо ми бачити себе дискурсивними, раціональними істотами, хто ми взагалі – екзистенційне рішення, в якому ми обираємо себе [19, с. 87–89]. Таку зацікавленість у розв'язанні конфліктів і відтворенні власних прав, вочевидь, слід віднести до центральних компонентів демократичної правосвідомості.

Відповідно зміст правового виховання потребує уточнення в напрямку зміщення акцентів з вивчення існуючого законодавчого масиву на розширення філософської складової правовиховного впливу:

- комплексне осмислення і засвоєння сенсу загальних принципів права як критеріїв ухвалення рішення;
- усвідомлення загальних цілей права як інструменту розв'язання конфліктів і досягнення консенсусу;
- засвоєння загальних принципів і прийомів аргументації;
- виправдання права замість його нав'язування, обґрунтування – замість пояснення, формування нової юриспруденції, яка б підкреслювала, що «у право потрібно вірити, інакше воно не працюватиме»;
- виховання поваги до гідності людини як мети будь-якого права, поваги до прав людини і передусім – права висловлювати власну позицію і права бути почутим як рівноправний співрозмовник;
- усвідомлення відповідальності за своє місце у демократичній дискусії як просторі відтворення права.

Усе це закономірно вимагає подальшої індивідуалізації освіти. Освіта повинна дати насамперед розуміння причин і мети існування правових норм, їх соціальної цінності та внутрішнього смислу, здатність бути відповідальним співавтором правових норм. Студент має усвідомити, що «у праві» – це озна-

чає у суспільному просторі дискусії, а основне завдання суб'єкта права полягає в аргументації власного бачення права.

Висновки. Резюмуючи викладене, слід зазначити, що у транзитивному суспільстві, приклад якого являє собою український соціум, реалізація політичного проекту комунікативно-дискурсивної демократії починається зі сприйняття її базових цінностей як регулятивної ідеї. Саме в перехідному суспільстві повною мірою виявляється така властивість правосвідомості, як детермінація майбутнім, тобто «хоча правової держави ще немає, людина починає жити так, як ніби вона вже утвердилась» [14, с. 190], або, мовою комунікативно-дискурсивної теорії, «чини (завжди) так, ніби ти є членом ідеальної комунікативної спільноти» [2, с. 29].

ЛІТЕРАТУРА

1. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / К.-О. Апель ; пер. з нім. В. Купліна. – К. : Дух і Літера, 2009. – 430 с.
2. Апель К.-О. Дискурсивна етика: політика і право / К.-О. Апель. – К. : Укр. філос. фонд, 1999. – 74 с.
3. Барковский П. В. Феномены понимания. Контуры современной герменевтической философии / П. В. Барковский. – Мн. : Экономпресс, 2008. – 176 с.
4. Бачинін В. А. Філософія права / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.
5. Гьосле В. Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності / В. Гьосле // Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 455–478.
6. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
7. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Общее учение о праве и государстве. – М. : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 180–508.
8. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства : генеза та сучасність / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
9. Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / А. И. Ковлер. – М., 1997. – 103 с.
10. Максимов С. І. Методологічні підходи до розуміння сутності та змісту правового виховання / І. І. Коваленко, С. І. Максимов // Правове виховання в сучасній Україні. – Х. : Право, 2010. – С. 10–32.
11. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
12. Рикер П. Я-сам как другой / П. Рикер ; пер. с франц. Б. М. Скуратова. – М. : Изд-во гуманит. лит., 2008. – 416 с.
13. Соловьев Э. Ю. И. Кант : взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М., 1992. – 212 с.

14. Соловьев Э. Ю. Личность и право / Э. Ю. Соловьев // Прошлое толкует нас. – М. : Политиздат, 1991. – С. 403–431.
15. Тодика Ю. М. Конституційні засади формування правової культури : монографія / Ю. М. Тодика. – Х. : РАЙДЕР, 2001. – 160 с.
16. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2006. – 400 с.
17. Хабермас Ю. Философский спор вокруг идеи демократии / Ю. Хабермас // Демократия. Разум. Правосвенность (Лекции и интервью. Москва, апрель 1989 г.). – М. : Наука, 1992. – С. 31–55.
18. Alexy R. The Existence of Human Rights / R. Alexy // IVR 25th World Congress „Law. Science. Technology” (August 15-20, 2011, Frankfurt am Main, Germany). Abstract book. – Frankfurt am Main, 2011. – P. 87–90.
19. Ignatieff M. Human rights as politics and idolatry / M. Ignatieff – Princeton : Princeton University Press, 2001.

ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ ПРАВОСОЗНАНИЕ КАК ЦЕЛЬ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ

Гетьман А. П., Данильян О. Г.

Рассмотрены предпосылки формирования демократического правосознания в трансформационном обществе. Сделан вывод, что демократическое правосознание представляет собой сложную систему констант или правовых смыслов. На интeрcубъeктивном уровне это установка на взаимное признание субъектами демократической коммуникации как первичного условия любых дискурсивных практик, в ходе которых и формируется общественное правосознание. На уровне отдельного субъекта это система принципов или правовых ценностей.

Ключевые слова: демократическое правосознание, правовое воспитание, правовое государство, гражданское общество, автономная личность, правовые ценности, коммуникации.

DEMOCRATIC SENSE OF JUSTICE AS THE PURPOSE OF LEGAL EDUCATION

Getman A. P., Danilyan O. G.

The article considers the preconditions of formation of democratic legal consciousness in a transformative society. The conclusion is that the democratic sense of justice is a complex system of constants or legal meanings. The intersubjective level it is set on the mutual recognition of the subjects of democratic communication as a primary condition for any discursive practices, in the course of which formed the public sense of justice. At the level of an individual subject of a system of principles or legal values.

Keywords: democratic sense of justice, legal education, legal state, civil society, autonomous personality, legal values, and communications.

